

A hogy úgy mondjám diskurzusjelölő*

„Alapszinten a diskurzusjelölő fogalma re-
latívve egyértelmű: olyan lexikai jelölő, amely
a diskurzus részei közötti viszony jelzésére szolgál.
Azonban mielőtt mélyebbre tekintünk, e f o g a d -
h a t a t l a n b i z o n y t a l a n s á g o k a t t a l á -
l u n k .”

(FRASER 1988: 23; az én kiemeléseim: D. A.)

Számos szónak és kifejezésnek – „amelyek
elítélő megközelítésben pusztán töltelékelemnek tűn-
nek – egész sor funkciója van.”

(SOARES DA SILVA 2006: 2203.)

1. Bevezetés. – A *hogy úgy mondjám* szerkezet – mint diskurzusjelölő – a szövegfolyamat szerveződésének szintjéhez tartozik. Az elemegyüttest mindeddig nem tárgyalta sem a leíró, sem a történeti grammatikai szakirodalom, de részletes elemzésére ez idáig (tudtommal) nem került sor azokban a tanulmányokban sem, amelyek a diskurzuselemek általános tulajdonságaiival, illetve magyar nyelvi példáival foglalkoznak. Mint „szervetlen mondatrészlet” (a terminust először I. H. MOLNÁR 1968: 52) nem kívánkozik okvetlenül sem az egyszerű, sem az összetett mondat szerkezetének tárgyalásába, és – lévén több szóból álló elem – értelemszerűen a szó-fajtani áttekintésekből is kiszorul, jóllehet szerepe és a mondatkörnyezetétől való szerkezeti függetlensége a módosítószókkal, illetve a partikulákkal rokonítja.

A főmondatból grammatikalizálódott – illetve ennek a eseteként: pragmatikalizálódott (azaz a referenciális jelentés fakulásával párhuzamban pragmatikai szerepre szertevő) – elemeknek bőséges a szakirodalma, neveztesen a lezajlott folyamat akár grammatikalizációnak, akár lesüllyedésnek, kiüresedésnek stb. Mintha tanácstalanság övezné viszont a *hogy úgy mondjám* szerkezetet, amely a célhatározói mellékmondat vagy egy másfajta alárendelésben megvalósuló függő kijelentés formai jegyeit viseli (*hogy* kötőszó és kötőmód).

A szerkezet egy-egy felsorolás elemeként is csak úgy szerepel két, évtizedekkel korábbi átfogó munkában, hogy valójában nem felel meg a felsorolás élén megfogalmazottaknak. „Az előrehozott, esetleg közbevetett mellékmondat elvesztheti eredeti funkcióját, és pusztán bevezető formulává kophat” – írja HADROVICS LÁSZLÓ a célhatározói mellékmondatokhoz kapcsolódóan –, például: *hogy őszinte legyen, hogy az igazat megmondjam, hogy úgy mondjám* stb. (1962: 352). Számos „a mondatba főmondatként beágyazott, de szintaktikailag teljesen vagy majdnem teljesen megmerevedett, modális funkciójú kifejezés” létezik – állapítja meg H. MOLNÁR ILONA –, és ezeknek „nincs semmiféle olyan [...] tulajdonsága, amely mondatbeli szerepét, helyzetét már eleve meghatározná”. A ritkább megjelenésűekre hozott

* A tanulmány az ELTE-n a „Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában I.” című konferencián 2007-ben elhangzott előadás átdolgozott és bővített változata.

példái sorában szerepel a *hogya is mondjam, akarom mondani, mondanom sem kell, hogya úgy mondjam* stb. (1968: 48–9).

A felsorolásokba a *hogya úgy mondjam* azért nem illeszkedik, mert sem „eredeti” funkciójáról nem reális beszélni, sem azt nem szerencsés állítani, hogy mondatbeli státusza nem eleve meghatározott (tehát *hogya* a szerkezet – máskor – akár főmondatként is állhat). A gondolati rekonstrukció szintjén ugyan megadható olyan szerkezet, amelyben a *hogya úgy mondjam* – relatív főmondatként – szervesül az összetett mondatba, ez a típusú szerkezet azonban, legyen bármilyen „szabályszerű” is, sem ma, sem korábban nem szokott előfordulni a nyelvhasználatban; például: *Ez a részlet – azért így fejezem ki magam, hogya úgy mondjam, ahogy mostanában divat – kissé posztmodern lett. ~ Ez a részlet – engedd meg, hogya úgy mondjam, ahogy mostanában divat – kissé posztmodern lett.* (A Google kereső több mint 64000 *hogya úgy mondjam* adatából egyetlen egynek sincs ehhez hasonlítható szerkezete, a relatív főmondat + alárendelt mellékmondat részletet is csak két adat tartalmazza hasonlóképpen. A Magyar történeti szövegtárban, illetve a Nagyszótár kiegészítő szövegtárban sem található ilyen szerkezet. – A források felsorolását l. az 1. pont végén.)

A *hogya úgy mondjam*-ot az eddigieknél részletesebben egy olyan tanulmány említi – felsorakoztatva néhány szerepét –, amely a metaszövegbeli operárorként számontartott elemekkel fogalalkozik (BAŃCZEROWSKI 2005.).

A nyelvész számára megfajtásra váró elem „különcségét” természetesen az erre fogékony nyelvhasználó is érzékeli, amint ez a következő adatból is látszik, amely a funkció, a forma és a részben transzparens jelentés együttesével való nyelvi játékot mutat: *amúgy meg a FEAR csak egy kampány hogya úgy mondjam (vagy nem tudom hogya ☺)* (www.gamestar.hu).

Magam a *hogya úgy mondjam* kifejezés sajátosságaira egy másik diskurzusjelölő, az *úgymond* történeti és leíró elemzésekor figyeltem fel (DÖMÖTÖR 2008a.; 2008b.), akkor, amikor az *úgymond* különböző szerepű használatait a leggyakoribb rokon funkciójú kifejezések felsorolásával is jellemezni próbáltam. A kétféle elem bizonyos szerepekben való használatának hasonlósága mellett a következő különbségek – azaz a *hogya úgy mondjam*-ot jellemző sajátos vonások – a legfeltűnőbbek. Egyrészt: olykor két, egymással valamilyen szinten parafrázisviszonyban lévő elemet kapcsol össze, míg máskor a mondat egyetlen szavát vagy szószerkezetét jelöli meg. Másrészt: nem látszik forrásszerkezete a magyar nyelvtörténetben; ezek szerint nem járt be hagyományos értelemben vett grammatikalizációs utat (holott a diskurzusjelölőknek ez jellemzője). Származása, formai jegyei magyarázatra szorulnak. Harmadrészt: nem használatos a más megnyilatkozó szavait a szövegbe építő idézet jelölésére, s nem jellemző rá az a fajta használat sem, hogy a vele álló szó(szerkezet) külső szövegből való eredetét és egyúttal a szövegalkotó hozzá való elutasító viszonyulását jelölje. (Szemléltetésül egy-egy példa az *úgymond*-nak ezekre a szerepeire (részletesebben l. DÖMÖTÖR 2008b.): *meggyőzően érveltek a spontán privatizáció különböző formái mellett, hangsúlyozván, hogy a privatizáció természeténél fogva csúnya állat, de nincs mit tenni, úgymond, az eredeti tőkefelhalmozás korát éljük – MNSz.; illetve: E kurzus ideológiájába beletartozott az úgymond „átkos” múltnak a „dicső” jelennel [...] való merőben hamis szembeállítás – Nsz.). Az egyes szám első személyű forma (*hogya úgy mondjam*) az aktuális beszélő néző-*

pontját tükrözi ('én mondom így'), míg a harmadik személyű alak (*úgymond*) kétféle nézőpontot is képes felmutatni ('más mondja/mondta így' és 'most én mondom – idézem – így').

A szerkezet fentebbiekben vázolt tulajdonságai jelölték ki dolgozatom célját: a *hogy úgy mondjam* életrajzának felderítését és mai nyelvi szerepalkalmasságának feltérképezését, valamint sajátosnak tűnő tulajdonságainak összevetését a diskurzusjelölők általános jellemzőivel. Elemzett adataim gyűjteménye 500 mondatból áll. Forrásaim a következők voltak: <http://www.google.com> – MEK. = Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://www.mek.oszk.hu>. – MNSz. = az MTA NytI. *Magyar nemzeti szövegtár* adatbázisa: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>. – Nsz. = az MTA NytI. nagyszótári adatbázisa, a *Magyar történeti szövegtár*: <http://nytud.hu/hhc>. – Nsz. Kieg. = a Nagyszótár kiegészítő szövegtára (tételeit l. Nsz. 1: 741–50).

2. M e g k ö z e l í t é s e k . – A diskurzusjelölők legáltalánosabb jellemzésül például a következő definíciót és funkciómeghatározást idézhetjük: „olyan kifejezések, amelyek diskurzusszegmenseket kapcsolnak össze”, és „az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens interpretációja közti viszonyt jelzik” (FRASER 1999: 931; DÉR CSILLA ILONA fordítása: DÉR 2005b: 152, de l. FRASER 1999: 938, 950 is). Bár az S1 lehetőségeit maga FRASER is tágabban adja meg a közvetlen szövegelőzménynél (i. m. 938), definíciója értelmében a kommentáló pragmatikai jelölőket (commentary pragmatic markers, pl. *őszintén (szólva), nyilván*) kizárja a diskurzusjelölők köréből (i. m. 942).

Látunk kell ugyanakkor, hogy bizonyos elemek, amelyek a szövegből kifelé kapcsolnak, tágabb értelemben szintén kontextuális előzményükhöz kötődnek. Utalhatnak külső szövegforrásra, építhetnek a közös valóságismeretre és az azonos nyelvi ismeretanyagra is. Amikor a társaságukban álló elem használatának valamely sajátosságára hívják fel a figyelmet (például az *úgymond*-nak, a *hogy úgy mondjam*-nak is vannak ilyen szerepei), metanyelvi, közelebből: metapragmatikai síkon működnek – azaz pragmatikai funkciókra reflektálnak.

Véleményem szerint az itt érintett szerepek nem összeegyeztethetetlenek a diskurzusjelölők fentebb idézett meghatározásában foglaltakkal. A szerepkör beilleszthetőnek tűnik a diskurzusjelölők funkciójának némileg másféle, a kommunikáció résztvevői közötti interaktív viszonyt kiemelő megközelítésébe is (l. pl. BIBER et al. 1999: 1086), bár az általam vizsgált elemekkel rokon funkciójú kifejezések ebben a munkában sem a diskurzusjelölők sorában szerepelnek, hanem a megnyilatkozó hozzáállását kifejező adverbiumformák között (epistemic stance adverbials, pl. *szerinte, hogy úgy mondjam* stb.; illetve style stance adverbials, pl. *egyszerűbben kifejezve, ha mondhatom így* stb.; i. m. 854–6, 857).

Visszatérve a „kifelé kapcsoló”-nak minősített szerepekre: a diskurzusjelölők ezekben a használatokban jelezhetik egyrészt a szövegalkotó nem teljesen azonosuló, fenntartásokat érzékeltető, illetve teljesen elhatárolódó viszonyát az általa használt szó(szerkezet)hez. (Fenntartást mind a két eddig vizsgált elem, a *hogy úgy mondjam* és az *úgymond* is jelezhet, az elhatárolódás az *úgymond*-ra jellemző). Másrészt jelölhetik azt is, hogy a mellettük álló szó(szerkezet)et a szövegalkotó jelentés, illetve stílus, esetleg grammatikai megformáltság tekintetében a szokásos-

tól eltérően alkalmazza (mind a két említett diskurzusjelölőre jellemző). Az idézőjel bizonyos funkcióit viselik tehát – szavakban megjelenítve. A másik lehetőség, hogy az adott kifejezéseket ezekben a használatokban nem a szoros értelemben vett *diskurzusjelölők* közé soroljuk, hanem más alapfunkciójú pragmatikai jelölőknek tartjuk őket. Nem feltétlenül tűnik azonban szerencsésnek egy-egy kifejezés ilyen megosztása, lévén olyan elemekről szó, amelyek funkciói – pragmatikai jelentései – egyrészt gyakran egymásba játszanak, másrészt sokban a kontextustól függenek. Lehetséges még a *metadiskurzusjelölő* terminus bevonása; a fogalom értelmezési sokszínűsége azonban nem könnyíti a helyzetet (erről l. pl. HYLAND 2005: 16–8 és passim).

Tekintsük a *hogy úgy mondjam*-nak először azt a szerepét, amelyben a szövegkörnyezetben jelenlévő szegmensek interpretációja közötti viszonyt jelzi. Például: *nem a torzult, dogmatikus, hogy úgy mondjam „sztalinizált” marxizmusról beszélék* (MNSz.); *megbúboltak minden útjukba eső tyúkot. Hogy úgy mondjam, igazán férfiasan viselkedtek* (Nsz.); *Ti, ugye, csak az én kiméráim vagytok, hogy úgy mondjam: az én foglalkozási ártalmaim* (MNSz.). Ezekben az esetekben a diskurzusjelölő két olyan elemet kapcsol össze, amelyek – pragmatikai szinten – rokon jelentésűek: a *hogy úgy mondjam*-mal megjelölt elem a közös nyelv- és valóságismeret kontextusában a szövegalkotó és a befogadó számára is a megelőző elem parafrázisaként értelmeződik. A diskurzusjelölő ebbéli szerepe újabban az *újraformálás-jelölő* (reformulation marker, Reformierungsmarker) elnevezést kapta. (A kategóriát – legalábbis nagyrészt – lefedő korábbi elnevezés például az elaborative marker: a mondandó kidolgozását jelölő elem; FRASER 1988: 31.) A terminus meghatározásaként például az alábbi definíciót idézhetjük: „az újraformálás-jelölők [...] a velük álló kifejezéssel olyan új perspektívát kínálnak, amelyből a megelőző kifejezés értelmezendő. [...] Azért adják meg az előző kifejezés új interpretációját, mert a beszélő által megcélzott jelentéstartalom nem valósult meg” (PORTOLÉS-től idézi: MURILLO 2004: www.sciencedirect.com; a parafrázist adó újraformálás fajtáiról, az egyes metanyelvi műveletek jellemzéséről l. CUENCA–BACH 2007. és az ott felsorolt szakirodalom). Újraformálást jelölhet még a magyarban az *azaz (hogy), vagy(is)(hogy), illetve ~ illetőleg, pontosabban, más szóval* (utóbbiról l. DÉR 2005a: 259–62), *jobban/helyes(ebben) mondva, másképp(en) mondva/fogalmazva* stb., de a viszony maradhat jelöletlen is (erről l. pl. BETZ 2006: 146).

Lássunk olyan példákat is, amelyekben a *hogy úgy mondjam* kifelé kapcsol. *Ez nekem kissé hogy úgy mondjam posztmodern lett :)* (<http://hardwired.hu>); *jó értelemben vett – hogy úgy mondjam – expanziót folytattunk minden területen* (MNSz.); *az állam tulajdonosként lép fel, vagy más közvetlen eszközöket alkalmaz (még hozzá nemcsak keynesi, hanem hogy úgy mondjam a Keynes előtti eszközöket)* (Nsz.). A szövegalkotó tehát használ egy kifejezést, ugyanakkor ezekben az adatokban mintegy szabadkozik is miattuk; saját választását valamilyen szempontból nem találja teljesen kielégítőnek. *Ő volt akkor... hogy úgy mondjam, a menyasszonyom* (Nsz.); *nem hogy anyagilag is valamelyest egyenesbe kerülhet, de, hogy úgy mondjam, lelkileg is lábra állhat* (www.hatvan.hu); *Lassan örülnek. Megfelel, hogy úgy mondjam* (<http://republican.blog>). Ezekben a mondatokban pedig a közlő jelezni kívánja a befogadónak, hogy szóválasztása, fogalmazásmódja eltér a szokásostól. Viszonyításának alapja (ha tetszik, az így kitágított S1 szegmens): a befogadókkal

közös lexikai, stilisztikai, grammatikai ismeretanyag. Az itt bemutatott kétféle használat valójában ugyanannak a jelenségnek a két vetülete; a megszokottól eltérő elemválasztás a közlő szándéka szerint – önreflexíven – természetesen bármikor jelenthet részleges elhatárolódást is. – Az ebben a bekezdésben felvázolt szerepkört a továbbiakban *használatjelölő* nek fogom nevezni.

A) Az újraformálás-jelölő szerep megvalósulása. – Az újraformálást tartalmazó szerkezetek széles skálán mozognak annak tekintetében, hogy a második tag mennyit tesz hozzá az első jelentéstartalmához.

A skála egyik végén olyan szerkezetek állnak, amelyekben a második elem jelentősen átértelmezi az elsőt: *e hiábavalóság fölötti teljes tanácstalansága, hogy úgy mondjam, butasága kiabált belőle* (MNSz.); *A romlás másodszor szociális, harmadszor természeti, hogy úgy mondjam, meteorológiai* (Nsz.); másik végén pedig olyanok, amelyekben a második elem az első szoros szinonimáját adja: *akik szakmájukban elismerést élveznek, hogy úgy mondjam sikeresek* (www.magyaronline.net).

A skála közepét a kevésbé szoros értelemben vett – jelentésében vagy stílusában erősebben eltérő jegyeket is tartalmazó – rokon értelmű kifejezések összekapcsolása foglalja el: *arra volt hivatva, hogy a társadalmi tulajdon – hogy úgy mondjam: a nemzeti tulajdon – privatizálásánál erre figyelemmel legyen* (MNSz.); *négynapos ünnepen lehessen a millecentenáriumi megemlékezésorozat csúcspontját elérni, hogy úgy mondjam, a megemlékezésorozatra a koronát feltenni* (MNSz.); *mindent ellep idén az egér, hogy úgy mondjam, jó volt az egértermés* (http://invitel.hu). Az itt idézett adatokban a közlő az első elemet annak erőteljesebb hatású stilisztikai változatával (a harmadikban egyúttal egy egyéni metaforával) toldotta meg. Másféle rokon értelmű változatokra a 2. pont elsőként idézett adataiban már láttunk példákat.

B) A használatjelölő szerep megvalósulása – a részleges elhatárolódás és a szokatlan megformálás jelölése.

1. Fentebb, a 2. pont alatti utolsó bekezdésben már megemlítettük a szövegalkotó részleges elhatárolódásának szempontját. Ott szóhasználati adatok szerepeltek. Gyakori azonban a rosszul sikerült fogalmazásmód, a szavak össze nem illése miatti „szabadkozás” is: *ezt a vendégszereplési formát eddig még nem használtuk, hogy úgy mondjam* (MNSz.); *a szívbetegeknek a szűrésén keresztül, hogy úgy mondjam begyűjtött újabb betegeknek a költsége* (www.mgyk.hu). Csakúgy, mint a nem teljesen odaillőnek érzett stilisztikai réteg bevonása miatti visszakozás: *a közösség tagjai jobbról-balról belépnek a hátráló kamera látómezejébe – na, ez gáz, hogy úgy mondjam* (www.korunk.org); *ez a politikai elit nem bírta magából, hogy úgy mondjam, kiizzadni egy olyan törvényt, amely [...]* (MNSz.). – Megjegyzendő, hogy az elhárítás, palimpszeszt jelleggel, külső forrásra is utalhat (melynek felismeréséhez közös előismeretekre van szükség): *ezt a hagyományt akarjuk feléleszteni, hogy úgy mondjam, „megszüntetve megőrizni”* (Nsz.); s ez olykor iróniával fűszerezett teljes elhatárolódásba is átmehet (ami nem tartozik a *hogy úgy mondjam* jellemző használati közé): *a szocialista képviselőjelölt kampánystábjának egyik tagja lett tisztogatás nélkül, tisztán szakmai alapon, kistérségi megbízott, hogy úgy mondjam megint* [értsd: *megint, hogy úgy mondjam, tisztogatás nélkül* stb. ’a legkevésbé sem aként’] (www.es.hu). A bevezetésben említett, mellékmondatból bővített szerkezetek – mindössze két adattal a több mint 64000 között – a külső forrásra való utalást

teszik konkrétabbá (ami a pusztán *hogy úgy mondjam*-nak szintén nem jellemző szerepe): *a hang anyaga, általánosságban szólva a levegő (hogy úgy mondjam, ahogy Galenus mondja, a kilégzés), de pontosabban szólva a nagyon bőséges kilégzés (www.mrzt.hu); nekem ez a nő [...] a lélek legszebb zugában őrzött mély szerelem tiszta érzésében adhat boldogságot ezentúl, hogy úgy mondjam, ahogy a minap olvastam (http://oszk.freeblog.hu).*

2. Ami a szokásos használattól való szándékos eltérést, újszerű megformálást illeti, a *hogy úgy mondjam* leggyakrabban a következő eseteket jelöli:

a) A metaforikus szóhasználatot: *a hozzám hasonló fiatal embert, hogy úgy mondjam, „beiskolázták” egy monolitikus diktatúrába (Nsz.); Lánykorában – hogy úgy mondjam –, kórusmű volt (www.parlando.hu); Amennyire a Sorstalanság a megfilmesítés során – hogy úgy mondjam – áttüzesedik és kinyílik (www.terasz.hu).* A kifejezés olykor művészi érzékenységre valló egyéni alkotás: *Dali valóban zseniális vásznai közül melyiket inspirált, hogy úgy mondjam szenny nem érte tiszta zsenije (MNSz.); széles és érzékeny ajkak, melyek viszont, hogy úgy mondjam, eldolgozatlanul simultak át az arcba (MNSz.).*

b) A fogalmazásmód többregeúségét: például eufémisztikus jellegét: *nyilatkoztam a legutóbb a rádióban is, és – hogy úgy mondjam – nem volt boldog emiatt az Autópálya Társaság (MNSz.) Akinek magyar katonai holmija volt, azt hát – hogy így mondjam – illet leadni (Nsz.); túlzó voltát: csak idő kérdése [...], hogy befogadók legyenek akár a cigány irodalomra is? – Nem fogadtak be senkit, hogy úgy mondjam (www.amarodrom.hu); Van valami, ami ennél is fontosabb. Hogy úgy mondjam, csak ez a fontos (MNSz.); vagy éppen a nyelvi játékoságát: *mint egyetlen biztosan biztos pontba, hogy úgy mondjam;* (www.skylark.freeblog.hu); *melynek olvasása közben – hogy úgy mondjam: potyogni kezdtek a tantuszok (MNSz).**

Az értelmezés ezekben az esetekben a befogadóra hárul, s ez általában nem is okoz neki nehézséget (a szövegalkotó a realitásoknak megfelelően méri fel a közös előismereteket). Ugyanakkor előfordul, hogy csak a szituációba beavatottak értik az utalást: *stakeholder, hogy úgy mondjam, stock-típusú kifejezés (http://hun.proz.com); először, hogy úgy mondjam, japán fogadtatásban részesültem Bostonban. [Ez utalás a műtétet végző japán származású orvosprofesszorra. – A szerk.] (!) (MNSz.).* Máskor a szerző maga ad értelmezést (parafrázist), újraformálást jelölő elemekkel kapcsolva vagy alaki kitevő nélkül, esetleg új gondolati egységben térve vissza a kifejezésre: *Ezeket az alapműveket szedte össze [...], hogy úgy mondjam, topográfiailag, azaz Amerika, Európa és Japán köré csoportosítva (www.prae.hu); illetve: Ez a hatás, hogy úgy mondjam, elektromos, [0] villámszerű, azonnali volt (MNSz.); illetve: nemcsak a főzési kedvemmel van gond, hanem – hogy úgy mondjam – a kulináriámmal összességében. Ezt most nem tudom precízen megmagyarázni, mit is értek az alatt, hogy a kulináriámmal van gond (http://fakanal.freeblog.hu).*

C) Nincs a befogadó számára irányadó szerepe. – Amikor közismert metafora, frazeológiai fordulat környezetébe kerül oda a *hogy úgy mondjam*, nem jut számára érdemi szerep a befogadó orientálásában: *most is írok tudományos-fantasztikus regényeket, csak volt egy, hogy úgy mondjam gödör az elmúlt években (www.nemere.hu); valóban benne van-e, hogy úgy mondjam, a levegőben, hogy a közvélemény igenis látni akarja az ügynöknévsort? (www.riporter.axelero.net);*

A témák, hogy úgy mondjám, ott hevernek a földön (MNSz.). A közlő a hogy úgy mondjám-mal alapvetően hasonló reflexiót tesz ezekben az esetekben is, mint az előző pontban tárgyaltakban. A külön csoportba sorolást az indokolja mégis, hogy az elemtörténet újabb fázisát szemléltetik, amelyet a pragmatikai kifakulás jellemez.

Egyéb esetekben pedig nem is világos, képes-e egyáltalán jelezni valamit a nyelvhasználó a befogadónak a hogy úgy mondjám-mal: már több kormányzati ciklusban nem sikerült a hatalmon lévő pártoknak elérni az államháztartási reformot, ezért, hogy úgy mondjám türelmünket is veszítettük (www.politicalcapital.hu); Akkor lehet, hogy még mindig ott van a Múzeumban? – De már nem emlékszem, hogy úgy mondjám (www.amarodrom.hu); Itt most a prompt problémára és a BKV finanszírozására – hogy úgy mondjám – ez a MIÉP-frakció által beterjesztett javaslat aligha tűnik megoldásnak (MNSz.). Ezekben és az ezekhez hasonló esetekben leginkább nyelvhasználati rutin vagy tévesen alkalmazott minták működhetnek, illetve megakadásjelenségről lehet szó.

3. A történeti háttér. – A szerkezet, úgy tűnik, a XIX. század első évtizedei tájékától válik bevett fordulattá. A Magyar történeti szövegtárban – amely az 1772-es évvel indul – az első megjelenés dátuma 1840, a Nagyszótár kiegészítő szövegtárában 1830-ból való a legkorábbi adat. Szórványosan azonban már korábbi is adathozható az elem; például Mikes Kelemennél: *Ritka, édes néném, aki így tudja az időhöz alkalmaztatni magát, mind pedig, hogy úgy mondjám, az időt magához alkalmaztatni; a kirekesztéssel való büntetést nem a magam személyében vett vétekért szenvedem, hanem hogy úgy mondjám, az eredendő vétekért* (MEK. 1728., ill. 1760. – a történeti áttekintésben az évszámokat is feltüntettem az adatok mellett). Forrásszerkezete azonban – mint már szóba is került –, nem mutatkozik a korábbi korok nyelvhasználatában; azonnal „teljes fegyverzetben” lépett be a nyelvbe mint diskurzusjelölő, s nem volt a formája alapján feltehető eredeti mellékmondati szerepe. Mintáját így a magyar nyelven kívül kell keresni.

Az elterjedés korából kiindulva először is a német átvétel lehetősége vetődik fel. A XIX. század végén megjelent Grimm-szótárban a *sagen* szócikkének egyik pontjában ez olvasható: „*mondani*: a nyelvet élővé tévő szólásokban, amelyek megerősítésül, összefoglalásul/ismétlésül, a mondat fontos részeinek kiemelésül szolgálnak”, majd lentebb: „általános használatban, az adott kifejezés, illetve a kifejezésre juttatott nézet megtámogatására: *dass ich so sage, so zu sagen* [sic!] [‘hogy úgy mondjám, úgyszólván’]”, majd példák sorakoznak a XVIII. század vége és a XIX. század eleje közötti időszakból (J. GRIMM – W. GRIMM 1893: 1658–9).

Ha ugyanakkor a szerkezet mintájának lehetőségét a latinnal kapcsolatban is felvetjük, rábukkanunk az *ut ita dictum sit* kifejezésre, amely a biblia egyetlen helyén fordul elő: *Et (ut ita dictum sit) per Abraham, et Levi, qui decimas accepit, decimatus est* (Zsid. 7,9). A részlet magyar fordítása a nyelvtani hűségre különös gondot fordító Káldi György tolmácsolásában (1626.): *És (hogy így légyen mondva) Ábrahámban és Lévíben, aki dézsmát vött, megdezsmáltatott*. A személytelenül fogalmazott latin szerkezet a szintén személytelen görög *hósz eposz eipein* [‘ahogy

mondani szokás'] megfelelője (amelyet egyébként Platón használt igen gyakran).¹ Korai magyar bibliafordításokban személyes formában jelenik meg: Sylvesternél (1541.) *hogy eképpen szóljak*, Károlyinál (1590.) *hogy így szóljak* alakban. A *hogy így szóljak* további előfordulásai a XVI. század közepétől (igen-igen elvéve egészen a XX. század elejéig) adatolhatók; a fentebb idézett bibliabeli latin mintán kívül az *ut ita dicam* személyes formájú változat hatására is. Korai példái: *Ez a két lator, hogy így szóljak, szegín uramra, atyádra tanácskoznak* (MEK. 1558.); *ha ennek az mi Alcibiadesünknek is (hogy így szóljak), jószáginak és elméje gyümölcsének adattatott volna oly piaca, ahol azoknak hasznait kitergethette volna* (<http://szelence.com/rimay>, 1629–1638.); *senki ne tsudálja, ha engemet [...] könnyen reá vehetett (hogy így szóljak) az én Istenem, hogy [...]* (Nsz. Kieg. 1684.). A XIX. század első évtizedeitől azonban szerepében inkább a mély hangú névmást tartalmazó *hogy úgy szóljak* ~ *hogy úgy szóljunk* változat tűnik fel, szintén ritka használatban: *különös alakot látunk, kinek tekintete bizonyos félelmes tartózkodást, s hogy úgy szóljunk, veszélyjóstó idegenkedést idéz elő* (MEK. 1836.); *a zsidókhoz küldött levél írója is érzi, hogy ő magát kelletlenül keményebben fejezé ki: mert azt lágyítani kívánta ezzel: hogy úgy szóljak [!]* (books.google.com); *Wesselényi jellemzésében a keményebb, hogy úgy szóljak durvább színeket [...] nem használja* (Nsz. Kieg. 1870.). (A magas hangú névmást tartalmazó *hogy így szóljak* a későbbiekben elsősorban „helyi értékén”, alárendelt helyzetű idéző mondatként használatos, például ilyen szerkezetekben: *A hangjából kicsendülő lemondás és szemének ijedt pillantása arra késztet, hogy így szóljak: – Karácsony napján mindketten túlzottan ünnepélyesek vagyunk* – www.szabadsfold.hu.)

Az idézett bibliai hely XX. század végi párhuzamait kikeresve a megoldások között a *hogy úgy mondjam*-mal is találkozunk: *És hogy úgy mondjam, Abrahám személyében a tizedet szedő Lévi is tizedet adott* (Bibliatanács, 1975.; de vö. *Sőt Ábrahámra való tekintettel mondhatjuk, hogy Lévi is, aki tizedet szed, szintén fizetett tizedet* – Szent István Társulat, 1976.). A *hogy úgy mondjam* eleinte vagy a *hogy így/úgy szóljak* változataként jelent meg, s a XIX. század elején a német szerkezet hatására szaporodott el, vagy esetleg az előző kifejezéstől független útvonalon emeltetett be a német nyelvből a magyarba. (Az arányokról: a nagyszótári korpuszban a *hogy úgy mondjam*-szerkezetek adatszámához viszonyítva a *hogy úgy szóljak*-szerkezetek kevesebb mint 3%-ban vannak jelen.)

A dass ich so sage és *so zu sagen* (> *sozusagen*) megfelelői, a *hogy úgy mondjam* és az *úgyszólván* a XIX. században párhuzamosan terjeszkednek a magyarban, a változatos fogalmazásmód lehetőségét is kínálva: *házánk java [...] több illyesek által se szenvedett csorbát, mellyeknél fogva u g y s z ó l v á n a' multért, mostért 's jövendőért bünhődénk nagy részben: – miként retteghetünk mai napokban az Istenért, h o g y u g y m o n d j a m, azon áldásoktul, mellyek [...] bölcs hazánkfiai férfias tanácskozásai élesztő kutfőibül honunk vidékire áradni fognak?* (Nsz. Kieg. 1830.)

Mivel rokon szerepű elemekről van szó, árulkodó lehet, hogy a nyelvhasználók melyiküket részesítik előnyben. (Az *úgyszólván* ekkor még jó darabig nem jelentkezik konkurensként: ez az elem csak a XX. század közepére jut el az idéző mondatból

¹ Köszönöm KRÄHLING EDITNEK a görögre vonatkozó információkat.

induló grammatikalizációs útjának arra az állomására, hogy az idéző, illetve idézetjelző funkción túli diskurzusjelölő szerepekben fellépjen; l. DÖMÖTÖR 2008a.) A nagyszótári adatbázis alapján megállapítható, hogy az elszaporodásuk utáni évtizedekben sokkal nagyobb népszerűsége tett szert az *úgyszólván*: gyakoriságát a gyűjtemény a XIX. század folyamán csaknem kilencszeresnek mutatja, mint a *hogy úgy mondjám*-ét. Ennek okát a több szóból álló kifejezés nehézségében kell keresnünk: a korabeli nyelvi eszmény egyrészt tömörséget követelt, másrészt a *hogy* minél ritkább használatát sugallta (BÁRCZI 1963: 339). Hogy a szerkezet mégis el tudott terjedni, annak talán a választékosságra való törekvés lehetett az oka, ami ugyancsak szerepelt a korszak nyelvhasználatát befolyásoló tényezők között.²

A mély hangú névmást tartalmazó változat mellett az *így*-gyel álló szerkezetek szintén adatolhatók a XIX. század első felétől, s azóta is folyamatosan jelen vannak: *bevallott célja volt a földbirtokosok érdekeit gyámolni a birtoktalanoknak, hogy i g y mondjám, olcsó piac iránti igényei ellenében* (Nsz. Kieg. 1847.); *az örület csak addig tevékeny, hogy í g y mondjám, virulens, ameddig van kin gyakorolni* (Nsz. Kieg. 1927.); *Nem állítom azt, hogy ez hiábavaló volt, mert valóban – hogy í g y mondjám – felkavarta az állóvizet* (Nsz. Kieg. 2000.). A magas hangú formát a szerkezet társaságában álló kifejezés közelsége (és a jelentés legalábbis részleges transzparenciája) indokolja. Használata azonban ritka maradt: a nagyszótári korpusz alapján a magas hangú változat az összes előfordulás 6%-át teszi ki; vannak azonban szövegalkotók, akik feltűnően szívesen élnek vele. A transzparencia és a kifejezés szerkezete – az, hogy több önálló szóból áll – egyéb módosulásokat is megengedett. Elvértve adatolható a *hogy úgy ne mondjám* is, de jóval többször fordul elő a *hogy úgy/így mondjuk* (a XIX. században majdnem ugyanolyan gyakori, mint a *hogy úgy/így mondjám*, a XX. század második felében azonban már csak szórványosan van jelen). Példák: *az imádó érzelmeit kicsinylik, hogy úgy n e mondjám, megvetik* (Nsz. 1883.); *Ebben megpróbáltam összegezni ugyanis az én, – és zavarosan felnevetett – hogy úgy n e mondjám gravameneimet* (Nsz. Kieg. 1930.); illetve: *Csak egy izlés terjedt el s lett hogy úgy mond j u k törvénynyé általánosan a mivel népek közt* (Nsz. 1859.); *mind számontartotta és ezeknek teljességét, hogy így mond j u k, groteszk harmóniáját egész életművén át hajszolta* (Nsz. 1937.); *Végül azonban, hogy úgy mond j u k, üt az óra, indulnia kell* (Nsz. Kieg. 1988.).

A *hogy úgy mondjám*-féle diskurzusjelölő szerkezetek sajátja tehát, hogy c s a k a l a p f o r m á j u k á l l a n d ó, a magas ~ mély, az E/1. ~ T/1., valamint a függő állítás ~ függő tagadás váltakozást megengedik. (Ezt hangsúlyozandó nevezem őket itt *hogy úgy mondjám*-f é l e szerkezeteknek; azonban amikor a jelen tanulmányban – az egyszerűség kedvéért – csak a *hogy úgy mondjám*-ot említem, akkor is az összes változat együttesét értem rajta.)

² Egy mai német munkában az újraformálás jelölői között a *sozusagen*, a *quasi* és a *will sagen* szerepel a szerző által átértelmező funkciójának nevezett szerkezetben, nyilván mint legkiterjedtebb használatú elemek (BETZ 2006: 147). A Google adatállományán végzett összehasonlítás a *dass ich so sage*-t nyelvtörténetivé avult kifejezésnek mutatja. – Az idézett bibliai helyen Luthernél (1534.) a *dass ich also sage* szerepel, s bár van XX. századi változat (pl. Stuttgart, 1953.), amely ezt megtartja, többnyire a következő megoldások valamelyike érvényesül: *sozusagen* (pl. Zürich, 1960., Stuttgart, 1986.); *gewissermassen* (pl. Stuttgart, 1927.); az elem kihagyása (pl. Stuttgart, 1965.). Köszönöm a bibliai adatsort HAADER LEÁNAK.

A szerkezeti minta termékenynek bizonyult: számos hasonló szerkezetű kifejezés vált mindennappossá (ezek mind magas hangú névmással): *hogy ezt a szót (kifejezést) használjam, hogy ezt a csúnya/furcsa szót (kifejezést) használjam, hogy így fogalmazzak, hogy finoman/ironikusan stb. fogalmazzak, hogy viccesen/finoman stb. mondjam stb.*

A *hogy úgy mondjam* szerkezet alapfelépítése a kezdetektől fogva változatlan, ami legfőként abból adódhat, hogy rögtön diskurzusjelölőként került a nyelvbe, s nem ment át grammatikalizációs (sok esetben fonetikai módosulással is járó) folyamaton. Írásjelezése nem mutat szignifikáns jelölésvesztést, ami viszont testességével, mellékmondat-formájával függhet össze. A kezdetben meghatározó vesszők és gondolatjelek a mai napig a legjellemzőbb jelölési módjai (még akkor is, ha olykor előle, mögüle vagy mindkét helyről hiányzik az írásjel). Később újabb jelölések is megjelentek a társaságában: utána kettőspont, a vele megjelölt kifejezés köré idézőjel; három pont előtte, utána vagy mindkét helyen; az internetes nyelvhasználatban a smiley. Olykor megfigyelhető a megjelölt kifejezés kurzív (korábban) és nagybetűs írásmódja (újabban) is. Szóbeli megjelenésére, úgy tűnik, inkább a szünettartás hiánya jellemző. (Beszédbeli megjelenésének pontosabb leírásához a szünettartás és a többi szuprasegmentális kísérőjelenség célzott fonetikai vizsgálatára lenne szükség.)

4. A szerepek egymáshoz való viszonya. – A *hogy úgy/így mondjam*-féle szerkezetek mind újraformálás-jelölő, mind használatjelölő funkcióban megtalálhatók a korábbi korszakokban is (kortárs nyelvhasználatból való példák fentebb bővegesen szerepeltek).

Újraformálás jelölése: *ellenben soha sem fog kifejlteni azon nyugodtabb, készülbbe s magasabb neme, hogy úgy mondjam fősége a tanácskozásnak* (Nsz. 1845.); *Enélkül valóban kerekébb, egyöntetűbb, hogy úgy mondjam, esztétikaibb lehetne a mese* (Nsz. Kieg. 1889.). A *hogy úgy mondjam* a két szerkezettag között áll. Az újraformálás jellemzője, hogy az első elemhez viszonyítva valamilyen, az adott helyen szokatlanabb használatú elemmel egészíti ki a szerkezetet.

Az újraformálás-jelölés és a használatjelölés közötti fokozatnak fogható fel az a megjelenési típus, amelyben a *hogy úgy mondjam* az első szerkezettag előtt áll, azt jelöli meg, és kettősüket magyarázat (kifejtés), értelmezés követi (melynek kezdetét virgulával jelölöm): *Vészteljes eredményü lenne ily territorialis egység törvénybeiktatása azért is, mert az – hogy úgy mondjam – az idő kerekét kötné meg, / feltartóztatná a hatóságok individualis életfejlődését, gyámság alá helyezne önálló munkásságra hivatott és képes tömérdek erőt, majorizálná a magyarságot és románokat, tán századokra útját állná az ország törvényhatósági területrendezésének s más szükséges politikai reformoknak* (Nsz. 1871.); *[a pártot] Tisza állandóan, hogy úgy mondjam, faiskolának használta. / (Derültség.) Innen pótolván a hiányokat, az alkalmasabb elemeket gyakran átültette a saját pártjába* (Nsz. 1887.). A *hogy úgy mondjam*-mal jelölt kifejezés az első esetben a csatlakozó kifejtésnek metaforában megfogalmazott összegző megelőlegezése, amely a kiegészítés nélkül csak általánosságban érzékeltetne valamit, aminek konkrét vonatkozásairól is szólni kíván a fogalmazó. A második esetben az értelmezés az alkotói leleménnyel létrehozott kép alapvető megértetését szolgálja; illetve a szándék felől közelítve: talányosságával és humorával reflektorfénybe állítja a „megfejtést”.

Használatjelölés: *Ne nehezteljen az értelmes magyar olvasó, ha itt-ott, különösen a magyar kérdés történelmének, hogy úgy mondjám: bölcselmét illetően csak ismert dolgokkal találkozik* (Nsz. Kieg. 1860.); *az eszményiesség és gyakorlatiasság, a tisztaság és hogy úgy mondjám szűzies érzékiség bájoló és feledhetetlen egészszé egyesül* (Nsz. Kieg. 1889.). A *hogy úgy mondjám*-mal jelölt szóhoz vagy szószervezethez nem tartozik másik szegmens a szövegben; a kifejezés az adott szó(szerkezet) használatának sajátosságára hívja fel a figyelmet; az első példában a szerző a metaforikus fogalmazást emeli ki, a másodikban pedig feltehetőleg azt jelzi: a választott kifejezést valamilyen szempontból nem találja tökéletesen kielégítőnek.

A szerepviszonyok tehát a következők:

1. eset: *X – hogy úgy mondjám – Y*. A *hogy úgy mondjám* két elemet kapcsol egybe, amelyek között parafrázisviszony van, a „sajátos” elem áll a második helyen.

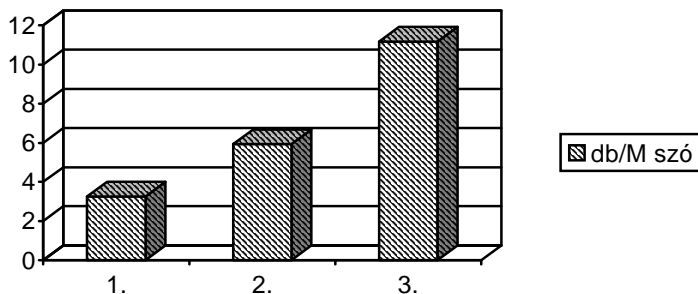
2. eset: *hogy úgy mondjám – Y + magyarázat*. A *hogy úgy mondjám* megjelöl egy „sajátos” elemet; együttesükhöz a megjelölt elem kifejtése csatlakozik.

3. eset: *hogy úgy mondjám – Y*. A *hogy úgy mondjám* megjelöl egy elemet, s ezzel használatának „sajátosságára” hívja fel a figyelmet; a parafrázis, az értelmezés kivonódik a szerkezetből, a gondolati művelet a befogadóra hárul. A *hogy úgy mondjám* leggyakrabban a vele megjelölt kifejezés előtt, ritkábban utólagos kiegészítésként áll (ez a sorrend a XX. század első évtizedei után jelenik meg, s napjainkra egyre gyakrabban használatos), vagy – olykor – a szerkezet közepére szúrva. (A dolgozatban idézett adatok között mindegyik sorrendre voltak példák.) – Azt az előzetes feltételezést, hogy a három eset a fentebbi sorrendben egyúttal az időrenddel is összefüggésben van, a szerepek korszakonkénti megoszlása nem látszik igazolni.

5. A kifejezés terjedése, gyakorisága. – Az 1840 és 1999 közötti időszakot három részre osztva a nagyszótári adatállomány a következő képet rajzolja ki a *hogy úgy/így mondjám* terjedéséről (a korszakok: 1. = a XIX. század, 2. = a XX. század első fele, 3. = a XX. század második fele; a diagram egymillió szövegsvavankénti adatszámot mutat).³

1. ábra

A *hogy úgy mondjám* terjedése 1.

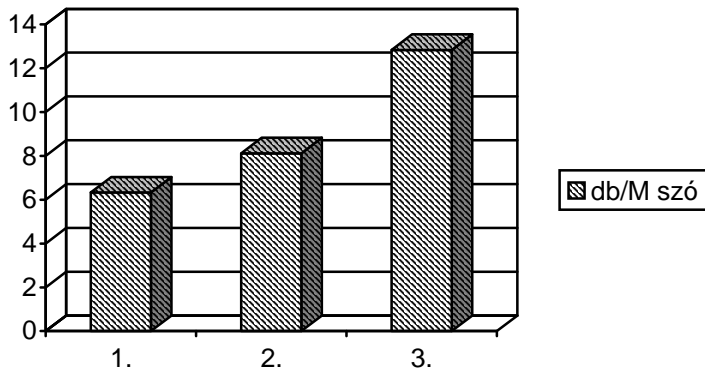

³ Köszönöm MÁRTONFI ATTILÁNAK, hogy a korszakonkénti szószámot – miként a Kiegészítő szövegtár vonatkozó adatállományát is – rendelkezésemre bocsátotta.

Ha az adatokhoz a *hogy úgy/így mondjuk* és a *hogy úgy/így ne mondjam* szerkezeteket is hozzávesszük, a kép némileg módosul.

2. ábra

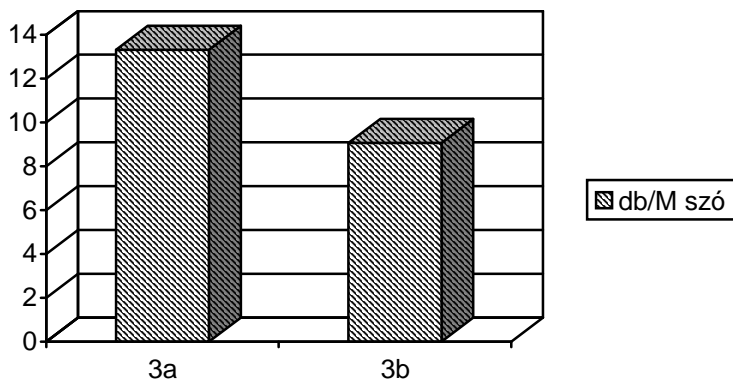
A *hogy úgy mondjam* terjedése 2.

A XX. század második felét további két részre osztva azt látjuk, hogy a *hogy úgy/így mondjam* a század harmadik negyedében élte fénykorát (3a = 1950–1974.); a század utolsó negyedében viszont jelentősen visszaesett a gyakorisága (3b = 1975–1999.).

3. ábra

A *hogy úgy mondjam* terjedése 3.

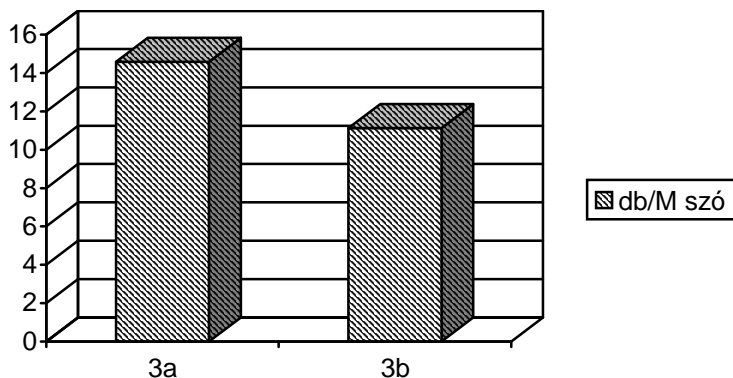

Az utóbbi diagram egyúttal hozzájárul annak az előzetes megfigyelésemnek az igazolásához, hogy a *hogy úgy/így mondjam* a leggyakrabban a mai idősebb korosztályok nyelvhasználatában jelenik meg (illetve az ő mintájukat is követő középgenerációknál).

A *hogy úgy/így mondjuk* és a *hogy úgy/így ne mondjam* szerkezeteket is becsapítva azonban kisebbnek mutatkozik a két negyedszázad közötti különbség.

4. ábra

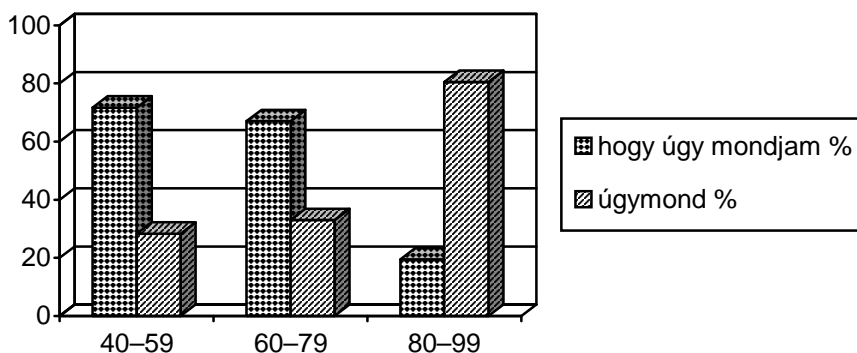
A hogy úgy mondjam terjedése 4.

A XX. század vége felé haladva a *hogy úgy mondjam*-szerkezetek helyét elfoglaló kifejezések egyike az *úgymond*, amit az alábbi diagram is szemléltet. Egy-egy húsz éves periódusban együttesen 100%-nak véve a kétféle elem előfordulásait, jól látszik kettejük viszonya: a *hogy úgy mondjam*-szerkezetek visszaszorulása és az *úgymond* előretörése. Ez az összevetés azonban több szempontból is óvatosan kezelendő: egyrészt csak két elemet ragad ki egy nyilvánvalóan sok elemes „társasjáték-ból”; másrészt az elemeket minden funkciójukban regisztrálja, jóllehet az *úgymond* használata több rétegű, s az első szakaszban meghatározó, de a másodikban is domináns az idéző, illetve idézetjelölő szerepe (amivel a *hogy úgy mondjam* nem rendelkezik). Mindezzel együtt mégis mindhárom oszloppár beszédes az adatmegosztás tekintetében, s különösen szemléletes a legutóbbi évtizedek divatja szempontjából.

5. ábra

A hogy úgy mondjam és az úgymond aránya 1.

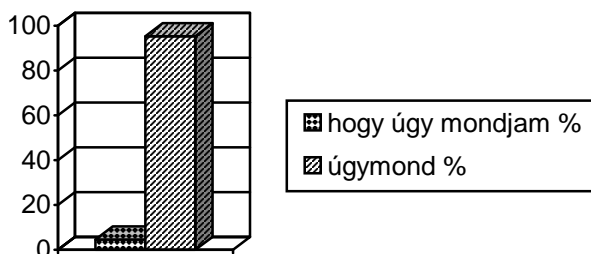

Figyelemre méltó adat a kortárs nyelvhasználatban a két elem egymáshoz viszonyított arányáról az is, hogy a Magyar Hírlapban az 1994 szeptembere és 2000 decembere közötti időszakban csaknem másfél ezerszer fordul elő az *úgymond*, míg

a *hogy úgy mondjam* csak alig több mint hetvenszer. (Lévéen szó egy speciális nyelvhasználati rétegről, ez az összehasonlítás egyúttal átvezet a következő témához, a műfajonkénti megoszlás területére.) A *hogy úgy mondjam* és az *úgymond* összes adatát az említett napilapi korpuszban ismét 100%-nak véve a következő aránypár mutatkozik.

6. ábra

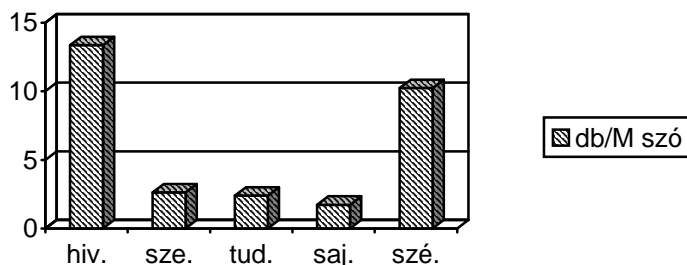
A *hogy úgy mondjam* és az *úgymond* aránya 2.

A *hogy úgy/úgy mondjam* kortárs nyelvhasználatban való jelenlétéről elmondható, hogy előfordulása az utóbbi években a hivatalos rétegben a leggyakoribb, és viszonylag gyakran bekerül – nyilván elsősorban a köznapi megjelenések imitációjaként – a szépirodalomba is. Az egyes nyelvi rétegek közötti megoszlása alább látható a Magyar Nemzeti Szövegtár adatgyűjteménye alapján. (A hivatalos, személyes, tudományos, sajtónyelvi és szépirodalmi réteget regisztrálva, egy millió szövegszóra vetített átlagot véve alapul, és a részkorpuszok jelentősen eltérő nagysága miatt csak a magyarországi adatállományt tekintve.)

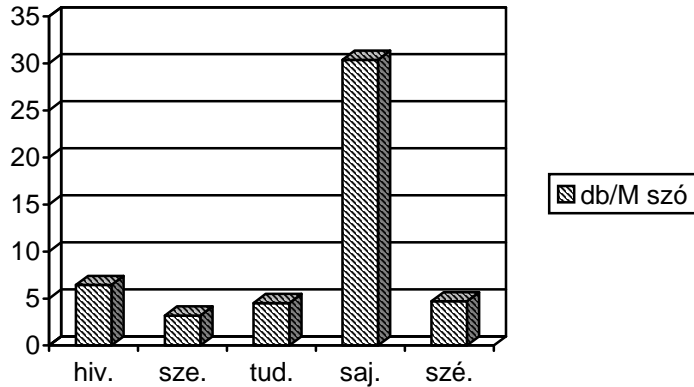
7. ábra

A *hogy úgy mondjam* megoszlása

Ha összevetésül az *úgymond*-ot is megnézzük ugyanebben a bontásban, kitűnik: ez utóbbit leginkább a sajtónyelv kedveli (vö. a kettővel fentebbi diagrammal), a szépirodalmi nyelvhasználat pedig igen módjával él vele.

8. ábra
Az *úgymond* megoszlása

A műfaji arányok vertikumán túl figyelmet érdemel a jellemző nyelvhasználói attitűdök horizontja is. Feltűnő ugyanis, hogy mind a két diskurzusjelölő gyakran többszöröződik. Azaz: ha egy szövegben előkerül akár a *hogy úgy mondjam*, akár az *úgymond*, nagyon nagy valószínűséggel meg fog ismétlődni a közeli szöveggörnyezetben, bármilyen műfajról legyen is szó. Ez azt jelzi, hogy felbukkanásuk elsősorban is az adott megnyilatkozót jellemzi. 50 véletlenszerűen választott kortárs szöveg vizsgálata azt mutatta, hogy a *hogy úgy mondjam* az előfordulásainak hozzávetőleg 75%-ában egyszer, olykor többször megismétlődött egy vagy néhány lapnyi terjedelmen belül. A manapság divatosabb *úgymond*-nál egy ugyanilyen vizsgálat 100%-os ismétlődést mutatott, vagyis ötven nyelvhasználóból senki nem akadt, aki – záros terjedelmen belül is – csak egyszer használta volna a szót. Számos megnyilatkozónál egyébként mind a két kifejezés megtalálható, jelezve, hogy az egyéni nyelvhasználói szokásokat a diskurzusjelölők tekintetében is többféle minta együttes hatása alakítja.

A hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2005. A „mond” komponenst tartalmazó metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 129: 274–82.
- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Bp.
- BETZ, RUTH 2006. *Gesprochensprachliche Elemente in deutschen Zeitungen*. Verlag für Gesprächsforschung, Radolfzell.
- BIBER et al. 1999. DOUGLAS BIBER – TIG JOHANSSON – GEOFFREY LEECH – SUSAN CONRAD – EDWARD FINEGAN, *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Pearson Education Limited, Harlow.
- CUENCA, MARIA-JOSEP – BACH, CARME 2007. Contrasting the Form and Use of Reformulation Markers. *Discourse Studies* 9: 149–75.
- DÉR CSILLA ILONA 2005a. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–64.

- DÉR CSILLA ILONA 2005b. Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok. Doktori dolgozat.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008a. Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. Magyar Nyelvőr 132: 37–52.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008b. Jel és funkciók – az *úgymond* mai szerepeinek összefüggésrendszere. In: Gecksó Tamás szerk., Jel és jelentés. Tinta Könyvkiadó, Bp., sajtó alatt.
- FRASER, BRUCE 1988. Types of English Discourse Markers. Acta Linguistica Hungarica 38: 19–33.
- FRASER, BRUCE 1999. What Are Discourse Markers? Journal of Pragmatics 31: 931–52.
- GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM 1893. Deutsches Wörterbuch VIII. Leipzig.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1962. A funkcionális magyar mondatan alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HYLAND, KEN 2005. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. Continuum, London.
- H. MOLNÁR ILONA 1968. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 60. sz. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MURILLO, SILVIA 2004. A Relevance Reassessment of Reformulation Markers. Journal of Pragmatics 36: 2059–68.
- SOARES DA SILVA 2006. The Polysemy of Discourse Markers: the Case of Pronto in Portuguese. Journal of Pragmatics 38: 2188–205.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

The discourse marker *hogy úgy mondjam* ‘so to speak’

This paper discusses the Hungarian discourse marker *hogy úgy mondjam* ‘so to speak’ that has not been given a closer look so far. After an introductory survey and the formulation of some preliminary questions, the author considers the issue of this construction being a discourse marker at all. Next, she gives an amply documented overview of its two basic roles: as a marker of rephrasing and as that of usage (including cases in which the speaker wishes to distance himself from the expression he uses or to indicate that the expression that follows will be somewhat unusual). Data in which the construction has no role whatsoever that the listener might make any sense of are also listed. Concerning the history of this item, the author concludes that the source structure of its grammaticalization path cannot be attested within Hungarian. On the one hand, she tries to find the structural model – in view of the time of the construction coming into general use, the first few decades of the nineteenth century – in German (*dass ich so sage*); on the other hand, she traces the Hungarian equivalents of Latin *ut ita dictum sit* ~ *ut ita dicam* from the earliest Hungarian translations of the Bible. Finally, she discusses the spread, frequency, and presence in diverse varieties of Hungarian, of this discourse marker; using diagrams to illustrate the phenomena she discusses.

ADRIENNE DÖMÖTÖR